
ԿԱՆՈՆԱԳՐՔԻ ԿԱՆՈՆԱԽՄԵՐԻ ԱՃԸ VI-VIII ԴԴ. ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

ԳԱՌՆԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Մինչև 2. դարի կեսերը արդեն գոյություն ունեին հետազայում Հովհաննես Օծնեցու (717-728 թթ.) կողմից կազմված ժողովածուի Բ-ԺԹ., ինչպես նաև ԻԱ. (Հովհան Մանդակունու) կանոնախմբերը¹:

Աբրահամ Մամիկոնյան եպիսկոպոսի մասին շատ կենսագրական տվյալներ չունենք. հավանաբար, ապրել է 2. դարում, գուցե և Ե. դարի վերջերին, եղել է Մամիկոնեից եպիսկոպոս և Տարոնի առաջնորդ²: Նրա անունով մեզ են հասել «Պատմութիւն Եփեսոսի ժողովոյն» երկը, կանոնները (սրանք պահպանվել են նաև Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության մեջ)³, Աբրահամ Մամիկոնյան եպիսկոպոսի կանոնները Կանոնագրքի Ա՛ Ա, Ա՛ Բ խմբի ձեռագրերում տեղ են գտել Հովհան Մանդակունու և Սահակ [Ձորոփորեցի] կաթողիկոսի կանոնների միջև⁴:

Ալ. Հակոբյանը կարծում է, որ Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսի կանոնախումբը, ի թիվս 4 այլ կանոնախմբերի (Մակար Երուսաղեմացու, Գրիգոր Աստվածաբանի, Աղվենի եւ Դվինի ժողովների), Կանոնագիրք է մուծվել

¹ Կանոնախմբերի ցանկը տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Վազգեն Հակոբյանի, Կ. Ա, Երևան, 1964, էջ 3: Հավելենք, որ գոյություն ունեին նաև մինչ այդ ստեղծված կանոնախմբեր, որոնք ինչ-ինչ պատճառներով չեն մտել Հովհաննես Օծնեցու կանոնագրքի մեջ, այլ «Կանոնագիրք Հայոց» են ներմուծվել հետագայում:

² **Անասյան Հ.**, Հայկական մատենագիտություն, Ե-ԺԸ դդ., Կ. Ա, Երևան, 1959, սյուն 131: Հմմտ. **Զարբհանայան Գ.**, Պատմութիւն հայ հին դպրութեան (Դ-ԺԳ դար), չորրորդ տպագրութիւն յաւելուածովք եւ փոփոխութեամբք, Վենետիկ, 1932, էջ 408: Աբրահամի՝ իբրև Տարոնի և Մամիկոնյան եպիսկոպոսի անունը հիշված է նաև Հովհաննես կաթողիկոսի՝ Սյունիքի ու Աղվանքի եպիսկոպոսներին ուղղված թղթերում. տե՛ս **Անասյան Հ.**, նշվ. աշխ., սյուն 132-135, հմմտ. Գիրք թղթոց, էջ 78-80, 81-84:

³ Տե՛ս **Մովսէս Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 88-89:

⁴ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Վազգեն Հակոբյանի, Կ. Բ, Երևան, 1971, էջ VIII-IX:

ԺԱ. դ. երկրորդ կեսից առաջ՝ «մեծ» խմբագրման հիման վրա կատարված 40 կանոնախմբերի նոր, «դասական» խմբագրության ժամանակ⁵: Միաժամանակ նա չի բացառում հավանականությունը, որ դրանք կարող էին Հովհաննես Օձնեցու ժողովածուին ավելացվել արդեն «մեծ» խմբագրության ժամանակ, քանի որ «թէ՛ Ա, թէ՛ Բ ձեռագրախմբերում այդ 5 կանոնախմբերի մեծ մասը համապատասխան ցուցակների հերթականության մէջ տեղադրուած են վերջին տեղերում»⁶: Չենք կարող չնշել, որ այս վերջին պնդումը առնվազն վիճելի է, քանի որ եթե ենթադրենք, որ վերոհիշյալ 5 կանոնախմբերը մուծվել են միաժամանակ, անհասկանալի է, թե ինչու է Ա խմբի ձեռագրերում Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսի կանոնախումբը հայտնվել ԻԲ. (22) համարի տակ, իսկ օրինակ, Մակար Երուսաղեմացի հայրապետի թուղթը (որ նվազագույնը մեկ դար ավելի վաղ է գրվել)՝ ԼԹ. (39)⁷: Մինչդեռ Բ խմբի ձեռագրերում հակառակ պատկերն է. Մակար Երուսաղեմացու թուղթը գտնվում է ԺԱ. (11), իսկ Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսինը՝ ԼԴ. (34) թվահամարի տակ⁸: Ուստի համոզված ենք, որ դրանք մաս են կազմել Հովհաննես Օձնեցու կազմած ժողովածուի:

Կանոնագրքի բովանդակային հետագա աճը կապվում է միմյանց ժամանակակից՝ Ներսես Բագրևանդցի կաթողիկոսի (548-557 թթ.), Ներշապուհ Մամիկոնյան եպիսկոպոսի, ինչպես նաև Աբդիշո ասորի եպիսկոպոսի գործունեության հետ:

«Կանոնք առաքելականք գլուխս ԼԴ.» կամ «Վարդապետություն առաքելոց» կոչված կանոնախումբը, որ հայերեն է թարգմանվել ասորերենից, «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա՛ Ա, Ա՛ Բ խմբի ձեռագրերում դրված է Ա. Թվահամարի տակ⁹: Այս կանոնախմբին նվիրված ստվարածավալ աշխատություն ունի

⁵ Տե՛ս **Յակոբեան Ա.**, «Կանոնագիրք Հայոց»-ի խմբագրությունների խնդիրը եւ Անանիա Մոկացին, «Հանդես ամսօրեայ», 2007, սյուն 229:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, սյուն 229-230:

⁷ Հմմտ. Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ VIII-IX:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ VII:

Հ. Տաշյանը¹⁰: Այդ աշխատության մեջ նա կարծիք է հայտնում, որ կանոնախումբը հայերեն է թարգմանվել 430 թվականից առաջ¹¹: Քննելով Հ. Տաշյանի փաստարկներն առ այն, որ Շահապիվանի ժողովի կանոններում օգտագործվել են ասորական առաքելական կանոնները՝ Ն. Մելիք-Թանգյանը եզրակացնում է. «Բերելով Հ. Տաշեանի փաստերը, մարդ գալիս է հակառակ՝ այսպիսի եզրակացության, որ Շահապիվանի ժողովի կանոններին նայած, եթե հետեւել են առաքելական կանոններին, գլխավորապես յունականն են ի նկատի առել, քան ասորականը»¹²: Սակայն Մելիք-Թանգյանը վերջնական կարծիք չի հայտնում «Վարդապետութիւն առաքելոց»-ի թարգմանության վերաբերյալ, և առաքելական երկու կանոնախմբերը նա կարծես մի ընդհանրություն է համարում: Կանոնախմբի նախաբանում եղած տոմարական տվյալի վերլուծության շնորհիվ՝ Ռ. Վարդանյանը ցույց է տվել, որ այն ստեղծվել է, ամենայն հավանականությամբ, 377 թ.¹³: Իսկ հայերեն թարգմանությունը կատարվել է 547 թվականին. այս թվականը Ռ. Վարդանյանը նախընտրելի է համարում այն պատճառով, որ «Վարդապետութիւն առաքելոց»-ի թարգմանիչ-խմբագիրները օգտվել են Երկրորդ Առաքելական (Կղեմեսի), Շահապիվանի ժողովի, Հովհան Մանդակունու կանոններից, ինչպես նաև Ափրահատի ճառերից¹⁴: Նա նաև փաստում է, որ կանոնները թարգմանվել ու խմբագրվել են միաժամանակ, իսկ թարգմանիչ-խմբագիրներ է համարում Աբդիշո եպիսկոպոսին, ինչպես նաև Ներսես (հետագայում կաթողիկոս՝ Ներսես Բագրևանդցին) ու Ներշապուռի եպիսկոպոսներին¹⁵:

¹⁰ Հ. Յ. Տաշեան, Վարդապետութիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատեանը, Թուրք Յակոբայ առ Կողրատոս եւ Կանոնք Թաղդէի. քննութիւն եւ բնագիրք, Վիեննա, 1896:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 195:

¹² Ն. վրդ. Մելիք-Թանգյան, Հայոց եկեղեցական իրավունքը (վերահրատարակություն), Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 55:

¹³ Տե՛ս Վարդանյան Ռ., Հայոց տոմարական եղանակը. թարգմանական բնագրերի ժամանակը, Երևան, 1993, էջ 24-30,

¹⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Վարդանյան Ռ., Հայոց տոմարական եղանակը, էջ 28-29, նաև Վարդանյան Ռ., Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դդ.), Երևան, 1999, էջ 62:

¹⁵ Տե՛ս Վարդանյան Ռ., Հայոց տոնացույցը, էջ 62, Վարդանյան Ռ., Հայոց տոմարական

Քննելով Սահակ Պարթև կաթողիկոսին վերագրված կանոնական թղթերի հարցը՝ Ռ. Վարդանյանը հանգել է այն եզրակացությանը, որ «Կանոնագիրք Հայոց»-ում երկու կանոնախմբերով (*«ԺԷ. Կանոնք սրբոյն Սահակայ գլովս ԾԵ»* և *«Իս (ԼԹ). Կանոնք Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի գլովս Ա»*) մեզ հասած կանոններից Սահակ Պարթևի գրչին պատկանում են միայն 35-ը, որոնք պահպանվել են երկու՝ «Յաղագս քորեպիսկոպոսաց թէ ո՞րպէս պարտ է զկանոնական կարգն հաստատուն պահել յեկեղեցիս» և «Նորին կարգ քահանայից առ ժողովրդականս եւ նոցին ժողովրդականաց հնազանդութին եւ կարգ ուղղութեան առ քահանայս» կանոնական խմբերում¹⁶։ Մինչդեռ մյուս 4 կանոնական խմբերը (21 կանոն) ստեղծվել են հետագայում, Ներսես կաթողիկոսի ու Ներշապուի եպիսկոպոսի կողմից, ընդ որում, վերջիններս կազմելիս Ներսես կաթողիկոսն ու Ներշապուի եպիսկոպոսն օգտվել են ինչպես Սահակ Պարթևի կանոնական թղթերից, այնպես էլ իրենց իսկ գրած *«Ուկսր միաբանության»* և *«Գիր ավանդության»*¹⁷ (վերջինս նույնպես հայտնի է Սահակ կաթողիկոսի անունով) երկերից¹⁸։ Սահակ Պարթևի անունով հասած կանոններում Վարդավառի տոնի հիշատակությունը, որի տարածումը Արևելքի եկեղեցիներում 6-րդ դարի սկզբներից է հիշատակվում, հաստատում է այն վարկածը, որ այդ հատվածը գրվել է 6-րդ դարի կեսերից ոչ շուտ¹⁹։

Ներսես կաթողիկոսի ու Ներշապուի եպիսկոպոսի անվամբ Կանոնագրքում տեղ է գտել 1 կանոնախումբ՝ *«Ի. Կանոնք Ներսիսի եւ Ներշապիոյ գլովս ԼԷ»*²⁰ անվանմամբ, որի վավերականությունն ընդունել է ուսումնասիրողների գերակշիռ մասը։ Սակայն Ալ. Հակոբյանը համարում է, որ Ներսեսի ու Ներշապուի կանոնախումբը հետագայում է ավելացվել Հովհաննես Օձնեցու սկզբնօրինակին, և իր վարկածի ապացուցման համար բերում է հետևյալ պատճառաբանությունը. «Դրանց վերտառության տարբերակները թե՛ Մեծ

եղանակը, էջ 29:

¹⁶ Տե՛ս Վարդանյան Ռ., Հայոց տոնացույցը, էջ 45-55:

¹⁷ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 230-238:

¹⁸ Տե՛ս Վարդանյան Ռ., Հայոց տոնացույցը, էջ 45-58:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57:

²⁰ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 475-490:

խմբագրության D եւ d համառոտուած ենթախմբերում, թէ՛ Դասական խմբագրության գրչագրերում պահպանել են Ներշապուի եպիսկոպոսի անունը: Միաժամանակ մեզ համար յատկանշական է ներկայանում այն հանգամանքը, որ Յովհաննէս Օձնեցին իր «Սակս ժողովոցն որ եղեն ի Հայս» երկում²¹ չափազանց մեծ նշանակութիւն տալով Ներսէս Բագրեւանդցի կաթողիկոսի (548-557 թթ.) գործունէութեանը ու նրա գլխավորութեամբ գումարուած Դուինի 554 թ. եկեղեցական ժողովին՝ այդ կաթողիկոսի անուան կողքին մշտապէս յիշատակում է Պետրոս Սինեաց եպիսկոպոսին: Այնինչ Ներշապուի Մամիկոնէից եպիսկոպոսի անունը բացակայում է Յովհաննէս Օձնեցու՝ ըստ ամենայնի իր կեանքի նախավերջին տարիներից մէկում գրուած այդ երկում, որը դժուար թէ հնարավոր լինէր, եթէ դրանից առաջ հեղինակն իրօք արտագրած լինէր Ներսէսի եւ Ներշապուի անունները կրող բաւականին ծաւալուն կանոնախումբը²²:

Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, որ Ալ. Հակոբյանը Ներսէս կաթողիկոսի ու Ներշապուի եպիսկոպոսի կանոնախումբը համարում է հաստատված Դվինի երկրորդ ժողովի ընթացքում²³: Մինչդեռ «Գիրք թղթոցում» տեղ գտած «Ուխտ միաբանության» երկում²⁴ (որը հենց 555 թ. գումարված Դվինի 2-րդ ժողովի ժողովական գիրն է) Ներշապուի Մամիկոնյանի անունը կարդում ենք անմիջապէս Ներսէս կաթողիկոսի անունից հետո, իսկ Սյունյաց Պետրոս

²¹ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 220-233: Այսուհետ բոլոր մեջբերումները կատարելու ենք այս հրատարակությունից:

²² Տե՛ս **Յակոբեան Ալ.**, նշվ. աշխ., սյուն 228: Նկատենք, որ այդ հոդվածում Ալ. Հակոբյանն առաջարկում է Կանոնագրքի զարգացման լրիվ այլ պատկեր՝ համարելով, որ Հովհաննէս Օձնեցու կազմած կանոնական հավաքածուին ավելի հարագատ է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (այսուհետ՝ ՄՄ) 659 և 657 ձեռագրերում պահպանված Կանոնագրքի «մայր» տարբերակը: Քանի դեռ հեղինակը չի հրատարակել իր ամբողջական ուսումնասիրությունը և բերել իր փաստարկները, առայժմ ապացուցված չենք համարում այդ տեսակետը:

²³ Նույն միտքը արտահայտված է նաև «Մատենագիրք Հայոց»-ի՝ Ներսէսի ու Ներշապուի կանոններին նախորդող ներածականում. տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Գ, 2 դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2004, 413-414:

²⁴ Գիրք թղթոց, էջ 72-75:

Եպիսկոպոսը եպիսկոպոսների շարքում 8-րդն է²⁵: Իսկ Ներսես կաթողիկոսի մեկ այլ՝ «Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի. Թուղթ մեղադրութեան առ եպիսկոպոսունսն» թղթում, սկզբում թվարկված են աթոռակից 9 եպիսկոպոսների անունները, ապա իր՝ Հայոց Ներսես կաթողիկոսինը, որին հաջորդում է Տարոնի և Մամիկոնյաց եպիսկոպոս Մերշապուհի (Ներշապուհ) անունը, իսկ Սյունյաց եպիսկոպոս Պետրոսը հիշվում է 6-րդը²⁶: Հետևաբար, «Սակա ժողովոց»-ի տեղեկությունը չի կարող հիմք հանդիսանալ Ներսես կաթողիկոսի ու Ներշապուհ եպիսկոպոսի կանոնախումբը Հովհաննես Օձնեցու ժողովածուից բացառելու համար: Հավելենք, որ Ներսեսի ու Ներշապուհի կանոնախմբից հատվածներ են պահպանվել ՄՄ պատառիկ 608-ում, որը թվագրվում է IX-X դարերով²⁷:

Մ. արք. Օրմանյանը գրում է, որ Կանոնագրքում Ներսես կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամիկոնեցի եպիսկոպոսի անունով տեղ գտած 87²⁸ կանոնները պիտի որ ընդունված լինեն Դվինի երկրորդ ժողովում՝ հրավիրված 554 թ. մարտի 29-ին²⁹: Սակայն մատենագրական տվյալներ չունենք այն մասին, որ վերոհիշյալ կանոնները ընդունվել են Դվինի ժողովում:

Այսպիսով, Ներսես Բագրևանդցի կաթողիկոսը և Ներշապուհ Մամիկոնյան եպիսկոպոսը ոչ միայն թարգմանել, այլ նաև ստեղծել են կանոնական բնագրեր, և Կանոնագրքի՝ նրանց խմբագրությունը 3-րդն էր՝ Սահակ Պարթև և Գյուտ կաթողիկոսների խմբագրություններից հետո:

Հայտնի է, որ որոշ կանոնախմբեր, ստեղծված լինելով Հովհաննես Օձնեցու Կանոնագրքի խմբագրությունից առաջ, տեղ չեն գտել նրա ժողովածուում: Դրանցից են 645 թ. Դվինի ժողովի կանոնները: Ա խմբի ձեռագրերում դրանք գտնվում են ԼԸ. (38), իսկ Բ խմբի ձեռագրերում՝ ԼԹ. (39) հա-

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70:

²⁷ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 651:

²⁸ Հավանաբար վրիպակ է. պետք է լինի 37 (ԼԷ.):

²⁹ Տե՛ս Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, (վերահիշատակություն) հ. Ա, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, սյուն 639: Ժողովի գումարման ավելի հավանական թվական ենք համարում 555 թ. մարտի 21-ը:

մարի տակ³⁰: Կանոնախումբը բաղկացած է 12 կանոններից, վերջում պահպանվել են ժողովին մասնակցած 17 եպիսկոպոսների անունները՝ Ներսես Գ Տայեցի (Շինող) կաթողիկոսի (641-661 թթ.) գլխավորությամբ: Ժողովի գումարման պատճառի մասին Մ. Օրմանյանը գրում է, որ Ներսես Տայեցին, օգտվելով խաղաղությունից, նյութական շինությունների հետ նաև ցանկացավ եկեղեցական բարեկարգություններ անել ու ժողով գումարեց Դվինում՝ «նպատակ ունենալով կարելու եւ ստիպողական կէտեր կարգադրել»³¹: Դվինի ժողովի կանոններից օգտվել է նաև Մխիթար Գոշը՝ առանց հիշելու աղբյուրը³²: Ս. Տիգրանյանը համարում է, որ Դվինի ժողովի կանոնները, ինչպես նաև Կարնո ժողովի և Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբերը Հովհաննես Օձնեցու ժամանակ գոյություն են ունեցել, սակայն նա չէր կարող բացատրել այն, թե ինչու վերջիններս տեղ չեն գտել Օձնեցու հավաքածուում³³: Վ. Հակոբյանը, քննելով հարցը, նկատում է, որ Դվինի 645 թ. ժողովի մասին տեղեկությունները չեն պահպանվել Հայաստանում տեղի ունեցած ժողովների մի քանի ցուցակներում³⁴: Այդ լուրջությունը նա փորձում է բացատրել «հայ միջնադարյան պատմագրության մեջ իշխող այն մտայնությամբ», որ արձանագրվում էին անսովոր, քաղաքական նշանակություն ունեցող և բեկումնալից իրադարձություններ, ու ըստ այդմ նա փորձում էր հիմնավորել Դվինի ժողովի կանոնների՝ Հովհաննես Օձնեցու Կանոնագրքում տեղ չգտնելը³⁵: Ապա նա ավելացնում է. «... իսկ եթե մեր նշումը ճիշտ չէ, գուցե ենթադրվի, որ Հովհ. Օձնեցին տեղեկություն չունեի այդ ժողովի մասին կամ ավելի ճիշտ՝ այդ ժողովի որոշումների բնագրի մասին»³⁶:

Կարծում ենք, որ հարցի պատասխանը ստանալու համար պիտի քննենք Ներսես Տայեցու գործունեությունը: Չնայած 648 թ. Դվինի ժողովում

³⁰ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ VIII-IX:

³¹ Տե՛ս **Մ. արք. Օրմանեան**, Ազգապատում, հ. Ա, սյուն 828-829:

³² Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ LXXIII, նաև **Аревшатян С.**, Каноны четвертого Двинского собора, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 6, 1962, էջ 449:

³³ Տե՛ս **Տիգրանյան Ս.**, Հայոց իրավունքի պատմության ներածություն, Յերեվան, 1923, (մեքենագրված, ձեռագրի իրավունքով), էջ 161-162:

³⁴ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ LXXIII:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ LXXIV-LXXV:

³⁶ Նույն տեղում, էջ LXXV:

մերժվեց բյուզանդական եկեղեցու հետ միության առաջարկը, բայց երբ Կոստաս կայսրը 652 թ. ներխուժեց Հայաստան, Ներսես Տայեցին ստիպված էր ընդունել միակամության ուսմունքը և հունական ծեսով մատուցված պատարագից հետո հաղորդվել կայսեր հետ³⁷: Ու ամենայն հավանականությամբ, հենց Ներսես Տայեցու հունամետ քաղաքականությունն է եղել պատճառը, որ նրա օրոք հրավիրված Դվինի ժողովի կանոնները չեն մտել Հովհաննես Օձնեցու կազմած «Կանոնագիրք Հայոց»-ի մեջ:

Կանոնագրքի Ա խմբի ձեռագրերում Սահակ Վերջինի կանոնախումբը գտնում ենք ԻԳ. համարի տակ՝ «Կանոնք Սահակայ վերջնոյ գլուխ ԺԵ» վերնագրով³⁸, իսկ Բ խմբի ձեռագրերում՝ ԼԵ³⁹. երկու դեպքում էլ այն նախորդում է Հովհաննես Իմաստասեր Օձնեցու կանոններին: Ելնելով վերջին հանգամանքից՝ Ս. Տիգրանյանը այս կանոնախմբի հեղինակ է համարել Սահակ Գ Ձորոփորեցի կաթողիկոսին (677-703 թթ.), ում Հովհաննես Օձնեցին անվանել էր «Վերջին Սահակ»⁴⁰: Նա նկատել է, որ այս «կանոնադրությունը» (իմա՝ կանոնախումբը - Գ. Հ.) մի քանի ձեռագրերում կոչվել է «Մովսես Քերթոզահոր»⁴¹ անունով: Իսկ Ալ. Հակոբյանը կանոնախմբի հեղինակ է համարում Զաքարիա Ձագեցու (855-876 թթ.) օրոք ապրած Սահակ Մռուտ վարդա-

³⁷ Տե՛ս **Մ. արք. Օրմանեան**, Ազգապատում, հ. Ա, սյուն 842-843:

³⁸ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 506-513:

³⁹ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ IX:

⁴⁰ Տե՛ս **Տիգրանյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 116, 147-149: Նշենք սակայն, որ Տիգրանյանը Օձնեցու կազմած ժողովածուն պատկերացրել է ոչ թե 24, այլ 29 կանոնախմբերից բաղկացած, իսկ Սահակ Վերջինի կանոնախումբն էլ, համապատասխանաբար, ոչ թե ԻԳ., այլ ԻԸ. համարի ներքո (այս անհամապատասխանությունը գալիս է կանոնախմբերի հաշվարկից. բովանդակային առումով նույնն է):

⁴¹ Տե՛ս **Տիգրանյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 149, հմմտ. Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 646: Ս. Տիգրանյանը դրանից մի քանի էջ առաջ նշում է «Մովսես Քերթոզ» (էջ 116). կարծում ենք՝ նա նկատի է ունեցել նույն՝ «Մովսես Քերթոզահորը»: Օրինակ՝ այդ ենթախմբի ձեռագրերից մեկում՝ ՄՄ թիվ 10852 ձեռագրում, «Մովսեսի Քերթոզահորն» ձևն է հանդիպում (թ. 228բ): Նույն «Մովսեսի Քերթոզահորն» ձևը հանդիպում ենք 9818 ձեռագրում (թ. 103ա): Ալ. Հակոբյանը ևս կրկնում է Տիգրանյանի այս դիտարկումը. տե՛ս **Յակոբեան Ալ.**, նշվ. աշխ., սյուն 225: Ըստ նրա, կանոնախումբը «Վերջին Սահակին» է վերագրվել այսպես կոչված Դասական (ըստ Ալ. Հակոբյանի՝ կատարված ԺԱ. դ. 2-րդ կեսին, 40 կանոնախմբերի սահմանում) խմբագրության իրագործողների կողմից:

պետին⁴²: Նրա փաստարկներից մեկն այն է, որ «Սակս ժողովոց» երկի հեղինակը (ըստ Ալ. Հակոբյանի՝ Հովհաննես Օձնեցին) «Սահակ Ձորոփորեցուն համարում էր (անկախ դրա իրաացիությանից) Հայոց մէջ Եզր Փառաժնակերտոց սկսուած քաղկեդոնամէտ դիրքորոշման կրող եւ դժուար թէ այդպիսի ծանր մեղադրանքներից յետոյ նաեւ յարմար համարէր նրա կանոններն ընդգրկել իր կազմած Կանոնագիրք-ժողովածոյի մէջ»⁴³: Չհամաձայնելով այս տեսակետի հետ՝ նշենք, որ նախ, «Սակս ժողովոց» երկի վերագրումը Օձնեցուն միանշանակորեն չի ընդունվում հայագիտության մեջ⁴⁴, իսկ ընդունողներից Ա. Բոզոյանը նկատում է, որ, «Սակս ժողովոց»-ի հեղինակի վերաբերմունքը Եզր Փառաժնակերտցու և նրան հաջորդած կաթողիկոսների նկատմամբ հակասական է⁴⁵: Մատենագիրք Հայոցի Է. հատորում Ե-է դարերի հավելվածում հրատարակվել է Սահակ Ձորոփորեցու կանոնախումբը (ՄՄ 651 ձեռագրից. թ. 103բ-106ա, ժամանակը՝ ԺԸ. դ.) «Մովսես Քերթովին վերագրելի... ցարդ անյայտ կանոնական մի երկը» (էջ 736-737)⁴⁶:

Մ. արք. Օրմանյանը ևս չի ընդունում Սահակ Ձորոփորեցու քաղկեդոնական լինելը՝ այդ մասին լուրերը և գրվածքները համարելով «վավերականութենէ զուրկ» և «առասպելական»⁴⁷:

⁴² Տե՛ս **Յակոբեան Ալ.**, նշվ. աշխ., սյուն 226:

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁴ Հովհաննես Օձնեցու հեղինակությունը կասկածի տակ են դրել Մ. արք. Օրմանյանը (Ազգապատում, հ. Ա, սյուն 961, 980-982), Ե. Տեր-Մինասյանը (Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, Էջմիածին, 1908, էջ 177-231), Ն. արք. Պողոպյանը (Գիրք թղթոց, երկրորդ հրատարակություն, Երուսաղեմ, 1994, էջ 673), նաև Մ. Պապյանը (Հովհան Իմաստասեր Օձնեցի, Երևան, 1998, էջ 16-17, ծանոթ. 2, 74), Լ. Սարգսյանը (Հայոց տոնացույցի ծագումն ու զարգացումը (4-8-րդ դդ.), Երևան, 2010, էջ 116): Այս հարցում համամիտ ենք նրանց հետ:

⁴⁵ Տե՛ս **Բոզոյան Ա.**, Հովհաննես Օձնեցին և «Սակս ժողովոց» երկի բնագիրը, Սուրբ Հովհան Օձնեցի հայրապետը և իր ժամանակը (Գիտաժողովի նյութեր), Ա. Էջմիածին, 2004, էջ 88: Նշենք, որ 1267 թ. ընդօրինակված Վարդան Արևելցու Տոնապատճառում ևս հիշվում են Եզր կաթողիկոսից հետո 2. (6) կաթողիկոսներ, ովքեր «կացին այնու աղանդաւ». տե՛ս **Սարգսյան Լ.**, Հայոց տոնացույցի ծագումն ու զարգացումը (4-8-րդ դդ.), Երևան, 2010, էջ 31-32:

⁴⁶ Մատենագիրք Հայոց, հ. Է., էջ 713:

⁴⁷ Տե՛ս **Մ. արք. Օրմանեան**, Ազգապատում, հ. Ա, սյուն 895: Սահակ Ձորոփորեցուն

Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Ասողիկի, ինչպես և Վարդան Արևելցու գրվածքներում ևս ոչ մի ակնարկ չկա Սահակ Ձորոփորեցու՝ քաղկեդոնական լինելու կամ քաղկեդոնականությանը հարելու մասին: Ավելին, նրանք «սուրբ» և «մեծ» են կոչում Սահակ Ձորոփորեցուն: Հովհաննես Դրասխանակերտցու մոտ կարդում ենք. «Ապա և **զմեծն** (այս և հետագա ընդգծումները մերն են - Գ. Հ.) Սահակ կապեալ ի շղթայս՝ տայր տանել ի Դամասկոս...»⁴⁸, «Իսկ իբրև եկաց **մեծն** Սահակ յաթոռ հայրապետութեան ամս *ի է՝* վախճանեցաւ»⁴⁹, «Իսկ ոստիկանն Ոգբայ իբրև լուա զմահ **սրբոյն** Սահակայ...»⁵⁰: Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը վկայում է. «Իսկ Օկբայ իբրև լուա զմահ **սրբոյ** հայրապետին՝ հրամայէ պահել մինչև ցգալն իւր: Եւ իբրև եկն և ետես **զայոն Աստուծոյ՝** ձեռն նմա շարժեալ ողջունէր՝ Սալամ ալէք ասելով»⁵¹: Վարդան Արևելցին նրան երկու անգամ «սուրբ» է կոչում. «Իսրայէլ կացեալ յաթոռն սուրբ ամս տասն՝ վախճանի. և այնու զքօղն **սուրբ Սահակ**, որ էր ՚ի Ձորոփոր յարքունեացն»⁵², «Ոմանք զՈկբայ ոմն ամիրապետ ասեն, որ չոգաւ առ նա Սահակ և գրեաց նամակ հաշտութեան և հանդերձ **սուրբ մարմնովն** առաքեաց յերկիրս զկնի քսան և եօթն ամի պատրիարգութեան, զոր յաջորդէ Եղիայ զսուրբ աթոռն»⁵³: Քիչ հավանական ենք համարում, որ նրանք «սուրբ» անվանեին քաղկեդոնականությանը հարած մի կաթողիկոսի, բացի այդ, Ը. դարով թվագրվող և հայ քաղկեդոնական հեղինակի գործ համարվող «Narratio de rebus Armeniae» երկում կարդում ենք, որ Սահակ Ձորոփորեցին (ում մասին հիշատակությամբ էլ ավարտվում է երկը) և նրա եպիսկոպոսները Կոստանդնուպոլսից Հայաստան վերադառնալուց հետո «սիրելով մարդկային փառքը և

քաղկեդոնական են համարել Մ. Չամչյանը և Վ. Հացունին:

⁴⁸ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 94:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 97:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 96:

⁵¹ Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, (երկրորդ տպագրութիւն), ի Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 102:

⁵² Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցույ Պատմութիւն տիեզերական ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 97:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 99:

ոչ աստուծո, նորից նզովեցին նախ իրենց, որպես հոռոմների հետ հաղորդված, ապա հոռոմներին և այդպիսով ցույց տվեցին, որ նրանք անբուժելի են իրենց չարության մեջ»⁵⁴: Հետևաբար, եթե նույնիսկ Սահակ Ձորոփորեցին որոշ ժամանակ հարել է քաղկեդոնական դավանանքին (դրա մասին տեղեկություններ վաղ շրջանի պատմիչների մոտ չենք գտնում), հետո հրաժարվել է դրանից, ու նրա գրած կանոնները կարող էին տեղ գտել Օձնեցու կազմած «Կանոնագիրք Հայոց»-ում:

Հետաքրքրական է նաև, որ Սահակ Ձորոփորեցին իր եպիսկոպոսների հետ հիշվում է ինչպես Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ, այնպես էլ արաբ ամիրապետի հետ հանդիպման գնալիս: Սեբեոսի մոտ կարդում ենք. «Իբրև լուան նախարարք Հայոց աշխարհիս զհէնն, որ գայր զօրացեալ ի վերայ՝ հանդերձեցին զկաթողիկոսն Հայոց զՍահակ և զոմանս յեպիսկոպոսաց աշխարհիս ընդ նմա՝ երթալ ընդդէմ զօրուն Իսմայելի և խօսիլ ընդ զօրավարին նորա բանիք խաղաղութեան և նուաճել զինքեանս ընդ լծով ծառայութեան նոցա: Եւ իբրև յուղարկեցաւ յաշխարհէս՝ ողջունէր զամենեսեան սիրական համբուրի աջոյն, օրհնէր զհօտն որ ինքեան հաւատացեալ հանդերձ **հովուակցօք** (ընդգծումը մերն է - Գ. Հ.), և յանձն առնէր շնորհացն տեառն»⁵⁵: Նոր հայկազյան բառգիրքը «հովուակից» բառը բացատրում է իբրև «Ընկեր և գործակից կամ օգնական հովուի. և Եպիսկոպոսակից»⁵⁶: Իսկ Կանոնագրքում տեղ գտած վերոհիշյալ կանոնախմբի «երկրորդ վերնագիրը»՝ «Հարցմունք կանոնականք Յովհաննայ Սինականի քաղաքաց եւ առընթերադրեալ նմին՝ Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի եւ նորին **աթռակցաց** (ընդգծումը մերն է - Գ. Հ.) եպիսկոպոսաց բազմաց»⁵⁷, կարելի է թերևս անուղղակի հաստատումը համարել այն բանի, որ խոսքը հենց Սահակ Գ Ձորոփորեցու մասին է:

⁵⁴ **Բարթիկյան Հ.**, „Narratio de rebus Armeniae”, հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 6, Երևան, 1962, էջ 469:

⁵⁵ Պատմութիւն Ղետնդեայ մեծի վարդապետի հայոց (երկրորդ տպագրութիւն), Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 28:

⁵⁶ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. երկրորդ (<Ֆ>), Երևան, 1981, էջ 122:

⁵⁷ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 507:

Իսկ անդրադառնալով այն հարցին, թե ով է ընդգրկել Սահակ Ձորոփորեցու կանոնները Կանոնագրքում, կարող ենք ասել, որ դա արել է Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսը: Այսօր ձեռագրական նյութի ուսումնասիրությունը հնարավորություն չի տալիս նաև հստակ որոշել, թե երբ է կազմվել գրչագրերում հիմնականում կանոններին նախորդող կանոնախմբերի ընդհանուր ցանկը⁵⁸ (որտեղ էլ կանոնախումբը անվանվել է «Սահակայ վերջնո»), բայց այդ անունը հուշում է, որ ցանկը կամ դրա ավանդույթը պիտի եկած լինի Հովհաննես Օձնեցուց:

Հավելենք, որ Մ. արք. Օրմանյանը Սահակ Ձորոփորեցու կաթողիկոսության շրջանի հետ է կապում նաև 692 թ. Տրովի ժողովից հետո տեղի ունեցած Կարնո ժողովը ու գրում, որ դրա ընթացքում Հուստինիանոս Բ կայսեր կամքին հակառակ հակաքաղկեդոնական, ինչպես նաև հայ եկեղեցու ձեսին առնչվող որոշումներ ընդունվեցին: Սրանով էլ նա բացատրում է Սահակ Ձորոփորեցու և իշխանների, նրանց որդիների ու 5 եպիսկոպոսների՝ Կոստանդնուպոլսում պատանդ մնալը⁵⁹: Օրմանյանը, սակայն, անվերապահորեն չի ընդունել Կարնո ժողովի կանոնների վավերականության վարկածը⁶⁰, իսկ արդեն Վ. Հակոբյանը ցույց է տվել այդ ժողովի կանոնների կեղծ լինելը ու համարել է, որ դրանք Կանոնագիրք են ներմուծվել XI դարի խմբագրության ընթացքում⁶¹:

⁵⁸ Համենայն դեպս, Ա խմբի հնագույն՝ Նոր Զուլայի 131 ձեռագրում (1098 թ.) այն արդեն առկա է:

⁵⁹ Տե՛ս Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, սյուն 891-892:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, սյուն 918-919: Հ. Տաշյանը այս կանոնախմբի առաջաբանը համարում է «անպատմական և անհեթեթ», իսկ կանոնները՝ Ը. դ. առաջին կեսի կամ Օձնեցուց հետո գրված. տե՛ս Տաշեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 242-243:

⁶¹ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ XCIII-C: Կարնո ժողովի կանոնները վերջերս առանձին հրատարակվել են. դրանց նախաբանից տեղեկանում ենք, որ Կարնո ժողովը թվագրվել է Զ դ. 20-30-ական թվականներով, իսկ կանոններում հիշատակված Հայոց կաթողիկոս Սահակ է համարվել Սահակ Բ. Ուղկացին (կամ Հարքացին): Բնագրի կազմողը՝ Ալ. Հակոբյանը նշում է, որ այդ քննական բնագիրը մեծ հավանականությամբ պատկերացում է տալիս նրա վեցերորդարյան վիճակի մասին. տե՛ս «Մատենագիրք Հայոց», հ. Գ, էջ 373-375, կանոնները՝ էջ 377-383:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննության են առնված «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի այն կանոնախմբերը, որոնք թարգմանվել կամ ստեղծվել են VI դարի սկզբից մինչև VIII դարի սկիզբը: Դրանք են՝ Աբրահամ Մամիկոնյան եպիսկոպոսի կանոնները, Ներսես Բագրևանդցի կաթողիկոսի (548-557 թթ.) ու Ներշապուհ եպիսկոպոսի կանոնները, ինչպես նաև վերջիններիս կողմից թարգմանված «Վարդապետություն առաքելոց» կամ Ասորական Առաքելական կանոններն (547 թ.) ու Սահակ Պարթև կաթողիկոսի անունով պահպանված կանոնական թղթերի մի մասը, Դվինի 645 թ. ժողովի կանոնները և Սահակ Զորոփորեցի կաթողիկոսի (677-703 թթ.) կանոնները: Սրանք բոլորը, բացի Դվինի 645 թ. ժողովի կանոններից, տեղ են գտել Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսի (717-728 թթ.) խմբագրած ժողովածուում:

Բանալի բաներ - «Կանոնագիրք Հայոց», Աբրահամ Մամիկոնյան եպիսկոպոսի կանոնախումբ, Ներսես կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամիկոնեցի եպիսկոպոսի կանոնախումբ, «Վարդապետութիւն առաքելոց», Ասորական Առաքելական կանոններ, Սահակ Պարթևի կանոնական թղթեր, Դվինի 645 թ. ժողովի կանոններ, Սահակ Զորոփորեցու կանոնախումբ, Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոս:

РАЗВИТИЕ КАНОНОВ “АРМЯНСКОЙ КНИГИ КАНОНОВ” С НАЧАЛА VI ДО НАЧАЛА VIII ВВ.

ГАРНИК АРУТЮНЯН

В статье исследованы группы канонів “Армянской книги канонів”, которые были переведены или созданы с начала VI до начала VIII веков. Это следующие группы канонів: каноні епископа Абраама Мамиконяна, каноні католикоса (патриарха) Нерсеса Багревандци (548-557 гг.) и епископа Нершануха Мамиконяна, также переведенные ими “Доктрина апостолов” или ассирійские апостольские каноні и часть канонів, сохранившихся под именем католикоса Саака Партева (387-439 гг.), кроме того-каноні Двинского собора 645 г. и каноні католикоса Саака Дзоропореци (677-703 гг.). Все эти каноні, кроме канонів Двинского собора, нашли место в сборнике, отредактированном католикосом Ованнесом Одзнецу (717-728 гг.).

Ключевые слова - “Армянская книга канонов”, каноны епископа Абраама Мамиконяна, каноны католикоса (патриарха) Нерсеса Багревандци и епископа Нершапуха Мамиконяна, “Доктрина апостолов”, ассирийские апостольские каноны, каноны католикоса Саака Партева, каноны Двинского собора 645 г., каноны католикоса Саака Дзоропореци, католикос Ованнес Одзнецци.

THE INCREASE OF CANON GROUPS IN THE ARMENIAN CANON BOOK IN THE PERIOD OF (6-8) C.

GARNIK HARUTYUNYAN

This article is dedicated to the study of a miscellany of canons of the *Armenian Canon Book* translated or created from the beginning of the 6th century up to the beginning of the 8th century. They encompass: Bishop Abraham Mamikonyan's canons, Catholicos Nerses Bagrevandtsi's (548-557) and Bishop Nershapuh's canons, *The Teaching Principles of the Apostleship* or Assyrian Apostolic canons (547) translated by them, and some pages from the canons preserved in the name of the Catholicos Sahak Parthev (387- 439), the canons of the Council convened in Dvin in 645, and the canons by Catholicos Sahak Dzoroporetsi (677-703). All the mentioned canons excepting the canons of the Council of Dvin are compiled in the miscellany edited by Catholicos Hovhannes Odznetci (717-728).

Key words - “Armenian Canon Book”, a set of canons by Bishop Abraham Mamikonyan, Catholicos Nerses Bagrevandtsi's and Bishop Nershapuh Mamikonyan's set of canons, “The Teaching Principles of the Apostles”, Assyrian Apostolic canons, canon papers by Catholicos Sahak Parthev, canons of the Council of Dvin in 645, a set of canons by Catholicos Sahak Dzoroporetsi, Catholicos Hovhannes Odznetci.